

УДК 94 (477.8)

Олег Малярчук

ЗМІНИ В ЕКОНОМІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: НА ПРИКЛАДІ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР

У статті на основі широкого кола джерел й історичної літератури охарактеризовано спроби реформування планової радянської економіки на нових ринкових засадах, надання їй нових рис без зміни базисних основ, досягнення і прорахунки у промисловості та сільському господарстві.

Ключові слова: СРСР, УРСР, п'ятирічки, реформи, промисловість, сільське господарство.

У СРСР і Українській РСР на середину ХХ ст. було створено єдиний народногосподарський комплекс, який об'єднував економіку союзних республік. Він охоплював усі ланки суспільного (державного) виробництва, розподілу та обміну на величезній території Європи і Азії. Починаючи з першого п'ятирічного плану, прийнятого XVI конференцією ВКП(б) у квітні 1929 р. і затвердженого V з'їздом Рад СРСР й аж до 1991 р., він вважався оптимальним строком економічного і соціального розвитку соціалістичного суспільства. В країні склалася обґрунтована наукою і практикою система державних планів: довгострокові (генеральні), п'ятирічні й річні. Основними були п'ятирічні плани, які розроблялися в цілому по Союзу і з розбивкою за роками, галузями, республіками, економічними районами СРСР, краями, областями, автономними округами, містами і низовими адміністративними районами. У результаті розробки і часткових виконань п'ятирічок докорінно змінилось економічне і соціальне життя республік та країв.

Новою школою “комуністичного виховання” радянських людей стали п'ятирічки, які знаменували певні етапи в трансформації багатокладної економіки в соціалістичну, зміни в побуті й культурі. Завершення чергової сьомої п'ятирічки створило умови для виконання наступних – восьмої, дев'ятої, десятої, одинадцятої, дванадцятої – дальшого розвитку єдиного народногосподарського комплексу країни. В офіційній доктрині зазначалося, що зростання масштабів виробництва й значні зміни соціальної структури суспільства прискорили процес “зближення двох форм соціалістичної власності”, ліквідації відмінностей між класами, містом і селом, розумовою і фізичною працею тощо. Партійно-державна пропаганда стверджувала, що зміни в економічному і соціальному розвитку країни поліпшили географічне розміщення продуктивних сил, розвиток господарства республік і районів. Різко збільшилися масштаби виробництва й будівництва великих і середніх підприємств. В усіх галузях народного господарства Української РСР зростали одиничні потужності, особливо в енергетиці, машинобудуванні, радіоелектроніці, приладобудуванні, хімічній, нафтогазовидобувній промисловості, сільському господарстві. Все це у повному обсязі відносилось і до економічного розвитку західного регіону України.

Історію Української РСР другої половини ХХ ст. охарактеризовано у численних наукових працях, серед яких виділяються монографії В. Барана “Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)” [1], С. Васюти “Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання” [2], Ю. Гумена “Урбоекотологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект” [3], В. Даниленка “Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)”

[4], В. Литвина “Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965)” [5] та інші.

Мета – охарактеризувати причини і наслідки змін в офіційній економічній доктрині Радянського Союзу і його складовій – західному регіоні Української РСР.

На початок 1960-х років у СРСР і УРСР розроблялися різноманітні пропозиції щодо удосконалення економічної системи, управління, стимулювання виробництва, розширення самостійності, ініціативи підприємств на принципах госпрозрахунку. Ініціаторами розробок виступали вчені-економісти на чолі з О. Ліbermanом. У 1962 р. у статті “План, прибуток, премія” опублікованій в газеті “Правда” від 9 вересня формулювалася проблема: необхідна система планування й оцінки роботи підприємств, яка б стимулювала зацікавленість у найбільш високих планових завданнях, втіленні нової техніки, найбільшій ефективності виробництва. Досягти цього, на їхню думку, можна – якщо доводити підприємствам лише плани обсягів і номенклатури продукції та терміни поставок. Професор О. Ліberman пропонував затверджувати по кожній галузі тривалі норми рентабельності. Так, кожне підприємство залежно від ступеня досягнення нормативного рівня рентабельності могло б мати право на матеріальне стимулювання і заохочення колективу. Замість адміністративного впливу і контролю над підприємствами пропонувався економічний. Все те, що вигідно суспільству, мало бути вигідним і кожному підприємству [6, с. 400].

Вітчизняний науковець В. Баран аргументує: “Широка дискусія, яка розгорнулася навколо пропозицій О. Ліbermanа, істотно позначилася на підготовці господарської реформи 1965 року, а сама реформа на Заході одержала назву “ліберманізація радянської економіки”. Одне з чільних місць у дискусії зайняло питання про непридатність валової продукції для оцінювання роботи підприємств. Цей плановий показник, писав академік В. Немчинов, погано відображав результати господарської діяльності, оскільки включав у свій склад вартість одержаних збоку сировини, палива, матеріалів. При плануванні, заснованому на даному показникові, було вигідно використовувати більш дорогі послуги і матеріали, що дозволяло перевиконувати планові завдання. У результаті валова продукція зростала за рахунок проміжного продукту, в той час як суспільство зацікавлене у зростанні кінцевого продукту” [1, с. 239].

На сторінках радянської преси, брошурах і монографіях звучала критика “валу”. Вказувалося, що при існуючій системі підприємства були зацікавлені у приховуванні своїх резервів, оскільки матеріальна винагорода залежала від перевиконання планових показників. Оцінка діяльності підприємств базувалася на значній кількості показників: фонді зарплати, запасах сировини на складах і нормах витрати матеріалів на ремонт обладнання, чисельності працівників, канцелярських видатках і багаті іншого. Вчені робили сміливі висновки, що настала пора відкинути застарілі методи господарювання й перейти до нових більш ефективних. На той час такі пропозиції були новаторськими й передбачали лише часткове звуження, а не ліквідацію фундаментальних засад економіки розвитку соціалістичного суспільства. У 1967 р. активно запроваджувався у життя нове поняття – “розвинутий соціалізм”. Під ним розуміли історичний період розвитку в кілька десятиліть між побудованим у 30-і роки ХХ ст. соціалізмом і “повним комунізмом”.

Академік С. Кульчицький узагальнює, що “Л. Брежневу вдалося згуртувати навколо себе функціонерів державної партії в центрі й на периферії під гаслом утвердження політичної стабільності. Запропоновані розважливим і толерантним генсеком правила гри влаштовували правлячий клан, який після сталінського терору та хрущовського “волюнтаризму” вперше відчув стабільність і безпечність свого привілейованого становища в державі. У системі державного

управління запанував прагматизм. Керівники держави відмовилися від різких рухів у політиці, здатних загострити конфлікти й порушити стабільність” [7, с. 120].

Масштабні економічні реформи 1965 р. (березневий і вересневий пленуми ЦК КПРС) мали під собою підготовлений ґрунт. На пленумі йшлося про незадовільне виконання планових завдань, які орієнтували на виконання кількісних показників; про низьку матеріальну зацікавленість підприємств; про планування, де на шкоду економічним – переважали адміністративні методи; прозвучала різка критика прорахунків допущених генсеком М. Хрущовим. Пленум ухвалив ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління промисловістю через союзні та республіканські міністерства, затвердив постанову “Про покращення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва”. Услід за постановою уряд опублікував документи, підготовлені на основі рекомендацій групи економістів, що працювали під керівництвом професора О. Лібермана: про поліпшення планування та стимулювання виробництва й про державне виробниче підприємство.

Основні положення реформи були викладені на вересневому 1965 р. пленумі ЦК КПРС Головою Ради Міністрів СРСР О. Косигінім. Головні ідеї полягали: в скороченні кількості директивних планових показників; заміні валової продукції як основного планового та оціночного показника обсягом реалізації; зміцненні госпрозрахунку підприємств, збереженні у їх розпорядженні частки прибутку; перебудові системи ціноутворення; відновленні галузевого принципу організаційної структури управління промисловістю. Вихідною ідеєю реформ була неможливість вирішувати народногосподарські завдання у центрі, що зумовлювало децентралізацію. Директивно планувалося лише п’ять показників: обсяг реалізації продукції, основна номенклатура, фонд заробітної плати, доход і рентабельність, взаємозв’язки з бюджетом.

Для підготовки і забезпечення переходу на нові умови планування на заводах створювалися нормативні бюро, які визначали відхилення від нормативних розходів як по матеріальних, так і трудових затратах. На підприємствах планувалися заходи з покращення використання основних фондів, що дозволяло до кінця року збільшити фондівдачу на кілька відсотків. Заходи з централізованої переробки виробничих відходів для використання з них товарів народного споживання, дозволяли додатково зекономити сотні тисяч карбованців. Робота з покращення якості й підвищення технічного рівня продукції на всіх заводах отримала широкий розмах. Так, за приклад в УРСР брався завод “Комунар” на якому випускався малолітражний автомобіль “Запорожець”. Якщо в 1965 р. автомобіль мав пробіг до першого капітального ремонту 50 тис. км, то у 1966 р. він досяг 75 тис. км, а в 1967 р. 100 тис. км [8, арк. 44].

Концепція реформ виявилася привабливою для фахівців, які сподівалися, що поєднавши механізми планомірної організації виробництва і розподілу з ринком, вдасться використати переваги кожного із них та усунути недоліки. На шлях реформ ступила низка країн так званого соціалістичного табору. Югославія, починаючи з 1950-х років, впроваджувала елементи ринкової координації. Підприємства могли самостійно виходити на ринок, приймати виробничу програму, орієнтуючись на ринок, здійснювати інвестиції. Однак зберігалася залежність фірм від владних структур: ступінь бюджетної підтримки, рівень оподаткування, доступність інвестиційного кредиту і т. п. [9, с. 195].

У жовтні 1965 р. відбувся пленум Центрального Комітету Компартії України і засідання сьомої сесії Верховної Ради Української РСР шостого скликання, на яких розглядалися питання економічної реформи. На сесії було прийнято закон

“Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління Української РСР”. Після проведеної перебудови управління економікою в УРСР залишилось 22 союзно-республіканських і 7 республіканських міністерств. Компартія і радянська влада постійно звертала увагу на прискорений розвиток промисловості, що і виступало вихідним положенням державної політики.

Восьма п'ятирічка (1966–1970 рр.). У директивах ХХІІІ з'їзду КПРС передбачалося й надалі розвивати матеріально-технічну базу, зміцнювати економічну та оборонну могутність країни. Головним економічним завданням п'ятирічки було забезпечити: значне зростання промисловості, високі темпи розвитку сільського господарства, істотне підвищення рівня життя народу, повніше задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей. Виконання цього завдання ґрунтувалося на всебічному використанні досягнень науки і техніки, дальшій індустріалізації, підвищенні продуктивності праці. З'їзд звернув увагу на необхідність при розробці п'ятирічного плану на підприємствах, в організаціях об'єктивно оцінювати виробничі ресурси і резерви, активно шукати нові шляхи розвитку галузей виробництва, залучаючи до роботи над планом працівників, вдосконалювати управління економікою. Для досягнення передбачених планом економічних і соціальних завдань передбачалось збільшити промислове виробництво за п'ять років у 1,5 рази [10].

З'їзд КПРС поставив завдання у восьмій п'ятирічці прискорити науково-технічний прогрес. На його основі передбачалось підвищити ефективність виробництва, вдосконалити організацію праці, краще використовувати виробничі фонди і капітальні вкладення, дотримуватися суворого режиму економії. Для цього в поточній п'ятирічці планувалося значно збільшити електроозброєність праці в усіх галузях народного господарства, впроваджувати комплексну механізацію і автоматизацію виробництва, ширше використовувати наукову організацію праці. Особливо наголошувалося на тому, щоб поліпшити керівництво економікою країни, вдосконалюючи стимулювання виробництва, розширюючи ініціативу і господарську самостійність підприємств. У сільському господарстві передбачалося значно збільшити виробництво всіх видів продукції землеробства і тваринництва, підвищити матеріальну зацікавленість колгоспників і робітників радгоспів у результатах праці.

У восьмій п'ятирічці було розроблено напрями розміщення продуктивних сил країни. У східних і північних районах СРСР, що мали дешеві паливно-енергетичні й сировинні ресурси, планувалося розвивати високі темпи добування палива, енергомістких видів продукції, кольорової і хімічної промисловості, переробку деревини. Трудові ресурси спрямовувалися з європейської частини Союзу, а також збільшувалися темпи житлово-комунального будівництва. Західний регіон УРСР розглядався як надлишок чоловічої і жіночої праці. Під різноманітними цільовими напрямленнями випускників навчальних закладів, організованими наборами робочої сили, комсомольсько-молодіжними акціями велася цілеспрямована робота з переселення населення із західних областей України в інші райони СРСР. Одночасно з різних куточків Союзу направлялися як дипломовані спеціалісти, так і звичайні обивателі у західноукраїнські області з метою послабити “буржуазно-націоналістичні пережитки”. Водночас, грандіозна програма капітального будівництва й уведення в дію великої кількості промислових підприємств (майже сотню на кожен область) дає підстави стверджувати про істотне поліпшення розміщення продуктивних сил західного регіону.

В одинадцяти областях Української РСР розташовувалися потужні хімічні підприємства. Серед них такі, як Лисичанський, Дніпродзержинський, Черкаський, Сумський, Вінницький хімкомбінати, Костянтинівський хімзавод,

Одеський суперфосфатний завод, Горлівський азототуковий завод, Київський комбінат хімічних волокон, Чернігівський комбінат синтетичного волокна. На території Львівської області знаходився Стебниківський калійний і Роздольський гірничохімічні комбінати, Івано-Франківської – Калуський калійний комбінат. Постанова ЦК КП України Ради Міністрів УРСР “Про заходи по підвищенню економічної ефективності роботи підприємств хімічної промисловості Української РСР та забезпечення виконання ними виробничих завдань і соціалістичних зобов’язань на 1966 рік” від 29 квітня 1966 р. наголошувала, що за рахунок впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки значно зріс технічний рівень хімічної промисловості республіки. Важливі заходи здійснено по комплексній автоматизації і механізації виробничих процесів. На підприємствах республіки освоєно виробництво багатьох нових видів синтетичних смол і пластичних мас, пігментів, висококонцентрованих мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин, синтетичних волокон, барвників, миючих засобів тощо. Хімічні підприємства були переведені на роботу на природньому газі й нових прогресивних видах сировини. Впроваджені та освоєні агрегати з високими техніко-економічними показниками дозволили підвищити продуктивність праці, порівняно з 1958 р., на 73 % і значно знизити собівартість продукції. Виконуючи соціалістичні зобов’язання, прийняті на честь XXIII з’їзду КПРС і XXIII з’їзду КП України, хіміки республіки за перший квартал 1966 р. виробили понад план мінеральних добрив 106,2 тис. т, сірки природної – 13,1 тис. т, аміаку – 7,9 тис. т і багато іншої хімічної продукції на загальну суму 15,5 млн крб. У постанові вказувалося, що в 1965 р. не виконав державний план по випуску валової продукції Роздольський гірничохімічний комбінат [11, арк. 154–154]. Він при плані 969,2 тис. т виробив 940 тис. т сірки. Невиконання плану виробництва сірки обумовлювалося допущеними помилками під час проектування розширення і реконструкції комбінату [12, арк. 158].

Роки п’ятирічки були періодом динамічного розвитку промисловості, сільського господарства, науки, техніки й культури союзних республік на соціалістичних засадах. У результаті проведених заходів удосконалювалося географічне розміщення продуктивних сил у східних і європейських районах країни. Формувався комплексний розвиток й спеціалізації економіки республік і районів, повніше залучалося працездатне населення у виробництво, поєднувалося територіальне планування з галузевим принципом управління народним господарством. Передбачався також прискорений розвиток промисловості західних областей України, в наявності були необхідні економічні й природні умови і трудові ресурси. Через низку історичних причин західний регіон України був слабо розвинутим у промисловому відношенні. За п’ятиріччя реалізовувалася велика комплексна програма створення нафтової і газової бази республіки, вагомою складовою частиною якої виступало Прикарпаття.

Ріст випуску валової продукції промисловості СРСР у 1970 р., у порівнянні з 1940 р. склав 1190 %, а в УРСР – 832 %. Питома вага промислової продукції республік у загальному випуску в СРСР у 1970 р. склала: РРФСР – 63 %, УРСР – 18,9 %, Казахська РСР – 3,4 %, Білоруська РСР – 3,2 %, Узбецька РСР – 2,2 %, Грузинська РСР – 1,2 %, Азербайджанська РСР – 1,2 %, Вірменська РСР – 0,8 %, Таджикиська РСР – 0,5 % і всі інші – 5,6 %. У 1970 р. в УРСР вироблено 22,6 % всієї валової продукції сільського господарства СРСР, у тому числі значна частина трудомісткої. Частка сільськогосподарського машинобудування склала 21,5 % і 16,7 % промислового [13, арк. 60–61].

Дев’ята п’ятирічка (1971–1975 рр.). XXIV з’їзд КПРС розробив і затвердив велику програму комплексного розвитку економіки СРСР, підвищення матеріального і культурного рівня життя радянського народу. Основи цієї програми були закладені виконанням вцілому попередніх планів восьмої

п'ятирічки. З'їзд поставив важливе завдання – органічно поєднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства. Це означало (згідно тогочасної термінології) злиття науки з виробництвом, з усіма його галузями у формі науково-виробничих та інших об'єднань. Найвищий партійний форум передбачав проведення заходів посилення процесу економічної інтеграції соціалістичних країн. Як і в попереднє п'ятиріччя, значне місце відводилося проблемам досконалішого розміщення продуктивних сил і розвитку республік та районів. При цьому враховувалась необхідність залучення в народногосподарський обіг найбільш ефективних сировинних ресурсів, підвищення спеціалізації і комплексності господарства союзних республік і економічних районів, більш правильного розміщення промисловості. На базі відкритих і розвіданих найбагатших паливно-енергетичних і сировинних ресурсів протягом дев'ятої п'ятирічки передбачалося даліше нарощування економічного потенціалу країни. За п'ятирічку передбачалося забезпечити в східних районах СРСР понад три чверті загальносоюзного приросту видобутку палива [14].

Партійний з'їзд поставив перед усіма союзними республіками й економічними районами завдання прискорено розвивати галузі спеціалізації, щоб підвищити внесок у загальносоюзне господарство, піднести ефективність економіки країни в цілому. У європейській частині СРСР, де зосереджено основний економічний потенціал країни, у дев'ятому п'ятиріччі мало розв'язуватися завдання максимального включення в господарський обіг власних паливно-енергетичних ресурсів, всебічного вдосконалення електроенергетичного господарства на базі розвитку атомної енергії, повнішого використання гідроенергетичних ресурсів, об'єднання енергосистем, стримування розвитку енергомістких виробництв хімічної промисловості, чорної та кольорової металургії тощо. Масштаби економіки, основу якої становила багатогалузева індустрія й велике соціалістичне сільське господарство, зростали. В нових історичних умовах з'явилась реальна можливість розв'язувати одночасно з назрілими економічними завданнями й коло питань, пов'язаних з піднесенням народного добробуту.

Досвід восьмої п'ятирічки показав, що вдосконалення управління і планування при умові економічного стимулювання виробництва є важливим резервом дальшого зростання виробництва і підвищення продуктивності праці. У директивах ХХІV з'їзду КПРС з дев'ятого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР було введено спеціальний розділ, у якому відображалися завдання щодо вдосконалення управління і планування народного господарства, а також економічного стимулювання виробництва. Створення великих об'єднань і комбінатів забезпечило скорочення кількості дрібних самостійних підприємств, створило умови для прискорення технічного прогресу у виробництві й управлінні. У роки дев'ятої п'ятирічки продовжувався курс на розвиток промисловості в малих і середніх західноукраїнських містах із спорудження вузькоспеціалізованих підприємств, цехів і філіалів головних заводів.

У галузі сільського господарства у західних областях УРСР послідовно здійснювалась довгострокова програма, розрахована не тільки на розв'язання поточних завдань, а й на створення передумов для дальшого розвитку цієї важливої галузі економіки. Частка капітальних вкладень по всьому комплексу робіт постійно зростала, енергоозброєність праці підвищувалася. Державою проводилася велика робота щодо здійснення програми меліорації земель.

4 лютого 1972 р. на республіканській нараді агрономів перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест заявив: "Шлях до значного піднесення усіх галузей сільськогосподарського виробництва у нас один – це підвищення врожайності

усіх сільськогосподарських культур і особливо зернових, зернобобових, зокрема, озимої пшениці й кукурудзи. У середньому по республіці торік одержано по 25,4 ц зернових культур з гектара, а озимої пшениці – 30. Це рівень уже досить високий. Отже далі підвищувати урожайність нелегко. Для цього необхідно постійно удосконалювати агрономічну роботу, підвищувати кваліфікацію трудівників села, культуру землеробства. Потрібно науковий підхід до розв'язання назрілих питань сільськогосподарського виробництва” [15, арк. 9].

Провідним напрямом роботи у сільському господарстві став дальший розвиток агрономічної науки в широкому розумінні цього слова, підвищення культури землеробства і родючості ґрунтів. Значних успіхів у боротьбі з підвищення врожаю зернових культур досягли колгоспи поліських районів. Великою їх заслугою було широке запровадження культури озимої пшениці, яка до колгоспного ладу тут не вирощувалась, бо ґрунти Полісся вважались тоді непридатними для культивування пшениці. На середину 60-х років ХХ ст. пшениця стала провідної зерновою культурою колгоспів Західного Полісся. На загал колгоспно-радгоспна модель сільськогосподарського виробництва у західних областях України все ж мала певні економічні результати. У поліських районах провідною технічною культурою колгоспів, основою їх економіки став льон-довгунець. У західних областях створено новий район льонарського виробництва на Прикарпатті. Вирощування льону-довгунця в усіх поліських і прикарпатських колгоспах стало основною товарною продукцією землеробства колгоспів.

Десята п'ятирічка (1976–1980 рр.). XXV з'їзд КПРС конкретизував і поглибив економічні принципи політики партії в умовах розвинутого соціалістичного суспільства на п'ятиріччя і тривалу перспективу. П'ятирічка розв'язала комплекс економічних і соціальних завдань, сукупність яких визначила її специфіку та особливості. У найбільш концентрованому вигляді ця своєрідність відбита в її головному завданні, яке полягало “в послідовному здійсненні курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва і підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства” [16, с. 132].

У роки десятої п'ятирічки продовжувалось формування єдиної енергетичної системи СРСР. У виробництві електроенергії зросла частка атомних електростанцій, які зберегли мільйони тонн палива, дали економію на транспортних витратах. Як і раніше, хімічна і нафтохімічна промисловість розвивались випереджаючими темпами. Зберігалися високі темпи розвитку машинобудування, збільшився обсяг виробництва продукції. Було зроблено новий крок у створенні єдиної транспортної системи країни. Найбільші зміни відбулися у залізничному транспорті, хоча його частка в загальному обсязі вантажообороту знизилась. Прискорено розвивався трубопровідний транспорт – нафто- і газопроводи, а також всі сучасні види зв'язку, радіо- і телевізійні системи. Якщо в минулій п'ятирічці темпи зростання капітальних вкладень випереджали темпи збільшення національного доходу, то в десятій п'ятирічці темпи їх зростання були однакові. Важлива пропорція, яка відображала ефективність інвестиційного процесу, пов'язана із співвідношенням зростання капітальних вкладень і введення в дію основних фондів. Це співвідношення залежало від термінів будівництва. У поточній п'ятирічці далі відбувалася концентрація капітальних вкладень і скорочення строків будівництва.

В інвестиційній політиці відбувалося посилення ролі й значення реконструкції технічного переозброєння діючого виробництва. В минулий період головним завданням відтворення основних фондів було екстенсивне

нарощування нових виробничих потужностей, формування нових галузей, будівництво заводів і фабрик. Зі створенням великого виробничого потенціалу в усіх галузях економіки країни дедалі більшу роль стали відігравати технічне переозброєння і реконструкція діючого виробництва, заміна застарілого обладнання новим. Десятий п'ятирічний план було розроблено на основі довгострокового перспективного плану розвитку народного господарства СРСР на 1976–1990 рр.

У 1970-і рр. розв'язувалися народногосподарські завдання країни, що мали важливе значення для всього радянського періоду історії. З великими труднощами освоювалися природні багатства Сибіру. Почалося створення нової потужної паливно-енергетичної бази у Кансько-Ачинському й Екібастузькому вугільних басейнах, споруджувалась Байкало-Амурська магістраль і здійснювався початковий етап економічного освоєння території, що прилягала до неї. Формувалися ТВК країни: Західно-Сибірський, Братсько-Усть-Ілімський, Павлодар-Екібастузький, Оренбурзький, Південно-Таджицький та інші. Ці комплекси забезпечували загальносоюзний приріст нафти і газу, значну частину виробництва електроенергії, алюмінію, добування залізної руди, вугілля.

У десяту п'ятирічку західні області вступили з розвинутою багатогалузевою економікою. При цьому регіон розглядався як нерозривна складова частина єдиного народногосподарського комплексу республіки і країни. Вищі темпи зростання промислового виробництва передбачались у західних областях УРСР, де відбувалося прискорене освоєння великих природних ресурсів, насамперед калійних солей Калущини, сірки Стебника, численних родовищ нафти і газу. У цей час посилювався процес формування територіально-виробничих комплексів (ТВК) як прогресивного методу територіальної організації продуктивних сил і освоєння району.

На середину 70-х років ХХ ст. на західні області України припадало 100 відсотків республіканського виробництва автобусів, 97 – кранів на автомобільному ході, 97 – калійних добрив, 95 – нафтоапаратури, 67 – картону, 57 – целюлози, майже третина м'ясних консервів, панчішно-шкарпеткових виробів. Тут було сконцентроване усе республіканське виробництво автотранспорту, мопедів, бурових доліт, електронно-променевих трубок. Лише за три роки десятої п'ятирічки приріст промислового виробництва становив у Львівській області понад 20 %, Івано-Франківській – 22,9 %, Закарпатській – 29,6 % Волинській – 39,9 % (в 2,5 рази вище республіканського показника) [17, с. 17].

У сільському господарстві були створені нові типи підприємств, у яких виробництво велося на основі промислової технології, розвинулися різні високоспеціалізовані агропромислові комплекси. Особливо великими були вкладення в меліорацію земель та іригаційні системи. Велика робота проводилася з окультурювання орних земель, поліпшення природних кормових угідь, організації високопродуктивних пасовищ і гірських полонин. Приріст меліорованих земель розширив базу землеробства, дав змогу перевести на більш гарантовану основу рослинництво і тваринництво. Зміцнення кормової бази дало змогу підвищити продуктивність, збільшити кількість худоби й птиці, а також виробництва продукції тваринництва.

Проводилася низка заходів з дальшого будівництва житла, підвищувалася частка газифікованих осель на селі, об'єктів з центральним опаленням, водопроводом і каналізацією. Було споруджено багато дитячих дошкільних закладів, будинків побуту, клубів тощо. Заходи з охорони навколишнього середовища були складовою частиною п'ятирічки, однак повсюдно не вистачало коштів на їхнє впровадження.

У розвитку економіки країни були труднощі й недоліки. Передусім, викликані об'єктивними причинами – вичерпанням старих родовищ корисних копалин, у результаті чого основні центри добувної промисловості перемістилися на північ і схід. Це стосувалося й Української РСР – Прикарпатські родовища нафти і газу внаслідок хизацької експлуатації вичерпувалися. Механізм управління і планування, методи господарювання і виконавча дисципліна відставали від світових стандартів.

На кінець 1970-х рр. у СРСР сформувався єдиний народногосподарський комплекс, для якого характерними стали: суспільна (державна) власність на засоби виробництва, створення виробничих і науково-виробничих об'єднань, розвиток галузевих і міжгалузевих територіально-виробничих комплексів, переплетення економічних взаємозв'язків господарств окремих союзних республік і промислових районів. Якщо в СРСР національний дохід на душу населення у порівнянні з 1950 р. у відсотках зріс з 284 у 1965 р. до 567 у 1979 р., то у Японії відповідно з 310 до 740 [18, с. 37].

Партійно-радянська система приділяла постійну увагу удосконаленню механізмів соціалістичного господарювання і перш за все планування на основі “ленінських принципів демократичного централізму”. Рішення з'їздів партії, постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про покращення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи” (1979 р.), “Про заходи по прискоренню науково-технічного прогресу в народному господарстві” (1983 р.), нова редакція Програми КПРС, інші документи націлювали на підвищення дієвості планування як важливого інструменту реалізації економічної політики, тобто виступали в ролі стимулятора. Особлива увага акцентувалася на наукову обґрунтованість народногосподарських планів, удосконалення і зміцнення централізованого управління економікою у поєднанні з “розвитком демократичних засад” у керівництві народним господарством, підвищенні ролі трудових колективів у плануванні та управлінні підприємством. Саме система централізованого планування і управління соціалістичною економікою виступала конкретним проявом позбавлення прав трудових колективів у вирішенні нагальних виробничих питань.

Одинадцята п'ятирічка (1981–1985 рр.). Головне завдання полягало, як зазначено в матеріалах XXVI з'їзду КПРС, у забезпеченні дальшого зростання добробуту радянських людей на основі сталого поступального розвитку народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, економії всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи [19, с. 163].

У 1970-х роках в народному господарстві країни знизилися темпи економічного зростання. “В результаті виявилися невиконаними завдання по розвитку економіки, поставлені Програмою КПРС, – відзначав М. Горбачов. – ...Виробництво більшості видів продукції промисловості і сільського господарства в одинадцятій п'ятирічці не досягло рубежів, намічених XXVI з'їздом КПРС”. Головною причиною невиконання народногосподарських планів було те, “що ми вчасно не дали політичної оцінки зміні економічної ситуації, не усвідомили всієї гостроти і невідкладності переведення економіки на інтенсивні методи розвитку, активне використання в народному господарстві досягнень науково-технічного прогресу” [20, с. 26–27].

Дванадцяту п'ятирічку (1986–1990 рр.) необхідно аналізувати через призму перебудовних процесів у СРСР і УРСР. У перебудовному процесі в СРСР розрізняють три етапи, відмінних за суттю. Перший – (1985–1986 рр.) проходив під гаслом “більше соціалізму” та був контрольований його ініціаторами. Другий

– (1987–1988 рр.) – “більше демократії”. Він характеризувався провалом започаткованих економічних реформ і пробудженням суспільства під впливом політичної гласності. Кремль, тоталітарна природа якого не зазнала істотних змін, надалі тримав управління державою й суспільством. Третій етап – (1989–1991 рр.) характеризувався поглибленням реформаторських зусиль команди М. Горбачова, що вилилося у вільні вибори в органи державного управління. Партійно-радянська влада роз’єдналася на самостійні гілки – владу компартійних комітетів і радянських органів. Тоталітарна влада в СРСР і УРСР почала переростати в демократичну, що призвело до протистояння між загальносоюзним центром і союзними республіками, регіонами.

Таким чином, Українська РСР давала майже п’яту частину національного доходу країни, більше чверті видобутку вугілля, третину сталі й прокату, значну частину сільськогосподарської продукції. Соціально-економічні реформування другої половини 60 – 80-х років ХХ ст. свідчать, що основні капіталовкладення, інтелектуальні й трудові ресурси спрямовувалися у прискорений розвиток промисловості республіки й регіону. Рішення і постанови партійних, радянських, господарських органів націлювали на масштабне будівництво й створення нових виробничих потужностей. Особлива увага і контроль зверталися на будівництво великих пускових об’єктів. Керівництво держави, розробляючи головні напрями економічної політики, враховувало зміни, які відбувалися у світі. У розвинутих країнах все більшого розмаху набирала науково-технічний прогрес, впровадження найновіших машин, технологій, моделей управління. Економічний розвиток СРСР знаходився в прямій залежності від партійних органів, які на всіх рівнях активно втручалися в роботу керівників підприємств та установ. Командно-адміністративна економіка першочергового значення надавала організаційному чиннику. Рентабельність виробництва, зменшення його ресурсозатрат, підвищення продуктивності праці, прибуток, фондвіддача, завантаження виробничих потужностей, раціональне використання машин і устаткування, освоєння нових видів продукції відігравали другорядну роль. Характерною рисою радянської економіки була її зорієнтованість на виконання плану з валових показників, пізніше – обсягу реалізованої продукції.

Промисловість західного регіону України освоїла виробництво сотні видів нової продукції: автобуси, комбайни, телевізори, універсальні грейферні навантажувачі, глибинні манометри, аеросил, харчовий парафін, металевий магній, калійні безхлорні мінеральні добрива, цемент, стінні панелі, деревно-стружкові плити і т. д. Проте умови подальшого розвитку висувають нові завдання. На базі створеного, в різні історичні епохи, досвіду необхідно в нових політичних умовах розв’язувати питання обороноздатності України, забезпечення держави продовольчими ресурсами, енергією, нафтою, газом, вугіллям, чорними і кольоровими металами та іншими видами сировини. Радянська епоха, що дедалі відходить у минуле, привертає увагу своїм напрацьованим досвідом.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – 670 с. 2. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання / С. І. Васюта. – Тернопіль: СМП “Астон”, 2000. – 536 с. 3. Гумен Ю. Є. Урбоекотичні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект / Ю. Є. Гумен. – Тернопіль: Вектор, 2008. – 264 с. 4. Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с. 5. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім “Лі-Терра”, 2004. – 272 с. 6. Юхименко П. І. Історія економічних учень: навч. посібник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К.: Знання-Прес, 2001. – 514 с. 7. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / [Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]; під ред. В. Л. Литвина. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – 704 с. 8. Центральний державний архів громадських

організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1., оп. 76, спр. 1828, арк. 52. 9. *Лісовицький В. М.* Історія економічних вчень: навч. посібник / В. М. Лісовицький. – К.: “Центр навчальної літератури”, 2004. – 220 с. 10. *Коммунистическая* партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – [9-е изд., дополн. и испр.]. – М.: Политиздат, 1986. – Т. 11. 1966–1970. – 574 с. 11. *Держархів* Львівської обл., ф. П – 3, оп. 9, спр. 233, арк. 280. 12. *Там* само, ф. П – 3, оп. 9, спр. 248, арк. 189. 13. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 25, спр. 705, арк. 110. 14. *Матеріали* XXIV з’їзду КПРС. – К.: Політвидав України, 1971. – 360 с. 15. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 25, спр. 819, арк. 119. 16. *Матеріали* XXV з’їзду КПРС. – К.: Політвидав України, 1976. – 345 с. 17. *Соціалістичні* перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979. Збірник документів і матеріалів / [Відр. ред. Д. Яремчук]. – К.: Наук. думка, 1980. – 548 с. 18. *Народное* хозяйство Украинской ССР в 1979 году: Статистический ежегодник / Отв. за вып. Б. А. Сивко. – К.: Техніка, 1980. – 367 с. 19. *Материалы* XXVI съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1981. – 223 с. 20. *Матеріали* XXVII з’їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. – К.: Політвидав України, 1986. – 422 с. 21. *Горбачов М. С.* Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу / М. С. Горбачов. – К.: Політвидав України, 1987. – 271 с.

Олег Малярчук

ИЗМЕНЕНИЯ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ СССР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА: НА ПРИМЕРЕ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ УССР

В статье на основе широкого круга источников и исторической литературы охарактеризованы попытки реформирования плановой советской экономики на новых рыночных принципах, привитие ей новых черт без изменения базисных основ, достижения и упущения в промышленности и сельском хозяйстве.

Ключевые слова: СССР, УССР, пятилетки, реформы, промышленность, сельское хозяйство.

Oleh Malyarchuk

CHANGES IN USSR ECONOMIC CONCEPT IN THE SECOND HALF OF XX CENTURY: EXAMPLE OF WESTERN REGIONS OF USSR

This article, based on the wide range of sources and historical literature, describes attempts of reforming USSR planned economy to the new market principles, instilling her new features without changing the basics, achievements and omissions in industry and agriculture.

Key words: USSR, USSR, five-year plan, reform, industry, agriculture.